

ÖZ

Genel bir tarihleme ile XIX. yüzyılın başlarından XX. yüzyılın ilk çeyreğine kadar olan zaman dilimi, Türk Dünyası için pek çok alanda istikrarsız bir dönemi ifade etmektedir. Türk Dünyasının tek bağımsız devleti olarak Osmanlı, yıkılmanın eşliğinde Avrupa devletleri ile bir diplomasi savaşı içerisinde bulunurken, İdil-Ural bölgesinde, Kafkasya’da, Kırım’da ve Türkistan’da çoktan Çarlık Rusya’nın hâkimiyeti tesis edilmiş vaziyetteydi. Bununla birlikte söz konusu zaman dilimi Türk Dünyası için yenileşme veya modernleşme düşüncesinin faaliyete konduğu bir dönemi ifade etmektedir. Bugün, Ceditçilik olarak bilinen ve dünyevî hayatın her alanına sirayet eden bu yenileşme çabası; kadın haklarından mektep-medrese sorunlarına, ortak Türk dili oluşturulmasından siyasî taleplere ve dinde yenileşme konularına kadar pek çok alanda kendisini göstermiştir. Bu durum, Ceditçi hareketin doğuş esnasından itibaren sürekli gelişim ve değişim içerisinde olduğunu, modern zamanın gereklilikleri çerçevesinde faaliyetlerde bulunduğunu göstermektedir.

Matbuat faaliyetleri, Ceditçi hareketin en önemli alanlarından birisini oluşturmuştur. Bu anlamda tetikleyici gelişme şüphesiz 1905 Rus Devrimi’dir. 1905 Rus Devrimi ile birlikte Rusya Türkleri arasında her alanda olduğu gibi matbuat alanında da büyük bir canlanmanın başladığına şahit olunmaktadır. Kısa zaman içerisinde çok sayıda gazete ve dergi yayın hayatına girmiş ve matbuat faaliyetleri, modernleşme fikrini topluma aktaran bir aracıya dönüşmüştür. “Kazan Muhbiri”, “Vakit”, “Yıldız” başta olmak üzere pek çok gazete ve “Çükeç”, “Ülfet”, “Şura” gibi önemli dergiler İdil-Ural sahasında kendisini göstermiştir. Bu yayın organlarına zamanla yenileri katılırken matbuat; Rusya Türklerini sosyal, siyasî ve kültürel anlamda modern zamana taşımının gayreti içerisinde girmiştir.

Ceditçi hareketin etkin olduğu dönemde çıkan pek çok gazetenin Ceditçi hareketi desteklediği görülmektedir. Bunun nedenleri arasında bizzat Ceditçi aydınların matbuat sahasında etkin olmalarının büyük payı vardır. Diğer yandan Ceditçiler gibi düşünmeyen, onların Rusya Türklerine yönelik politikalarına karşı duran yayın organlarının da sahada olduğu bir gerçektir. Bu anlamda “Tan Yıldızı” gazetesinin ayrı bir yeri vardır. Dönemin önde gelen gazetelerinden “Tan Yıldızı”, takip ettiği sosyal-demokrat çizgi ile hem Tatar toplumu hem de aydınlar arasında radikal bir çizgide görünmüştür. Gazetede yayımlanan makalelerde Ceditçi aydınlara yönelik muhalif bir tutum sergilenmiştir. Özellikle Ceditçi aydınların bütün Rusya Türklerini kapsayan birleştirme siyasetleri beyhude bir çaba olarak değerlendirilmiştir. Sosyalizm fikri etrafında birleşen Tan Yıldızı gazetesinin yazarları, Rusya Türklerine yönelik faaliyetlerinde sınıfsal ayrım üzerinde durmuşlar ve bu anlamda Ceditçiler ile farklı çizgide yer almışlardır. Dolayısıyla Ceditçi aydınların “Müslüman İttifakı” çerçevesinde yaptığı çalışmalar, Tan Yıldızı çevresinde makul karşılanmayarak eleştirilere maruz kalmıştır.

Bu çalışmada; “Tan Yıldızı” gazetesi ve çevresinin, Ceditçi aydınlara yönelik muhalif tutumu ve bunun nedenleri incelenmeye çalışılacaktır. Bu anlamda; Ceditçi aydınlar ile Tan Yıldızı gazetesi çevresi arasındaki tartışmaların nedenini oluşturan “Müslüman İttifakı, sosyalizm, ortak Türk dili oluşturma fikri ve Rusya Müslümanları arasında sınıfsal mücadele gibi konular üzerinde durulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Tan Yıldızı Gazetesi, Ceditçilik, Rusya Türkleri, Rusya Müslümanları İttifakı.

* Arş. Gör. Dr., Milli Savunma Üniversitesi, Kara Harp Okulu, Tarih Bölümü, TÜRKİYE, E-Posta: emreozsoy206@gmail.com, ORCID ID: 0000-0001-6803-5099

OPPOSITION TO JADIDIST INTELLECTUALS IN “TAN YILDIZI” NEWSPAPER (1906)

ABSTRACT

With a general dating, the time period from the beginning of the XIX century to the first quarter of the XX century represents an unstable period in many areas for the Turkish World. While the Ottoman Empire, as the only independent state of the Turkic World, was in a diplomatic war with European states on the verge of collapse, Tsarist Russia's dominance was already established in the Idil-Ural region, the Caucasus, the Crimea and Turkestan. However, the mentioned time period represents a period in which the idea of innovation or modernization was put into action for the Turkish World. Today, this innovation effort, known as Jadidism, has spread to all areas of worldly life; It has shown itself in many areas from women's rights to school-madrasa problems, from the creation of a common Turkish language to political demands and issues of innovation in religion. This situation shows that the Jadidist movement has been in constant development and change since its birth, and that it has been operating within the framework of these requirements of modern times.

Press activities constitute one of the most important areas of the Jadidist movement. In this sense, the triggering development is undoubtedly the 1905 Russian Revolution. With the Russian Revolution of 1905, it is witnessed that a great revival began among the Russian Turks in the field of printing, as in every other field. In a short time, many newspapers and magazines entered the publishing life and press activities turned into an intermediary that conveyed the idea of modernization to the society. Many newspapers, especially "Kazan Muhbiri", "Vakit", "Yıldız", and important magazines such as "Çükeç", "Ülfet", "Şura" showed themselves in the field of Idil-Ural. While new ones joined these publications over time, the press has made an effort to carry the Russian Turks socially, politically and culturally to modern times.

It is seen that many newspapers published during the period when the Jadidist movement was active supported the Jadidist movement. Among these are the fact that the Jadidist intellectuals themselves are active in the field of printing. On the other hand, it is a fact that media organs that do not think like the Jadidist and oppose their policies towards the Russian Turks are also in the field. In this sense, Tan Yıldızı newspaper has a special place. Tan Yıldızı, one of the leading newspapers of the period, appeared in a radical line among both Tatar society and intellectuals, with the social-democratic line it followed. In the articles published in the newspaper, an oppositional attitude towards the Ceditist intellectuals was displayed. In particular, the unification policies of Jadidist intellectuals covering all Russian Turks were considered as a futile effort. The writers of the Tan Yıldızı newspaper, united around the idea of socialism, focused on class distinction in their activities against the Russian Turks, and in this sense, they took a different line with the Jadidists. Therefore, the works of Jadidist intellectuals within the framework of the "Muslim Alliance" were not considered reasonable in the circle of the Tan Yıldızı and were criticized.

In this study; The oppositional attitude of the Tan Yıldızı newspaper and its circle towards the Jadidist intellectuals and these are the subjects for this will be examined. In this sense; Subjects such as the "Muslim Alliance, socialism, the idea of establishing a common Turkish language, and the class struggle among the Muslims of Russia, which are the cause of the debates between the Jadidist intellectuals and the circle of the Tan Yıldızı newspaper, will be discussed.

Keywords: Tan Yıldızı Newspaper, Jadidism, Russian Turks, Russian Muslims Alliance.

GİRİŞ

“Tatar Modernleşmesi”, “Türk-Tatar Modernleşmesi” ya da “Tatar Yenileşme Hareketi” olarak isimlendirilen Ceditçilik, yakın zamana kadar Türkiye ve genel olarak Türk Dünyası için hakkında çok fazla araştırmanın yapılmadığı bir alandı. En azından Türkiye tarafında, Sovyetler Birliği’nin parçalanmasından önce, Türkistan’da ve İdil-Ural boylarında ya da Kırım sahralarında Ceditçilik çerçevesinde ortaya konulanlar çok fazla bilinmiyordu. Diğer taraftan bir yüz yıldan biraz daha önce Osmanlı Türklüğü adına biraz önce bahsedilen coğrafyanın maddi ve manevi olarak çok da uzak olmadığı görülmektedir. Özellikle on dokuzuncu yüzyılın sonları ve yirminci yüzyılın ilk çeyreği arasında İstanbul, Bakü, Kazan ve Bahçesaray arasında ileri seviyede bir iletişim söz konusuydu. Bununla birlikte yirminci yüzyılın ilk yirmi yılı çok sayıda köklü değişime sahne oldu. Siyasal sınırlar değişti, çöken asırlık imparatorluklar üzerinde yeni devletler kuruldu ve dünya yeni siyasi yönetimlerle idare edilir hâle geldi. Çarlık Rusya, yerini Sovyetler Birliği’ne bıraktı. Türk Dünyasının Türkiye dışındaki pek çok bileşeni; Kırım, İdil-Ural, Kafkasya ve Türkistan, bir nevi Çarlık Rusya’nın devamı olarak Sovyetler Birliği sınırları içerisinde kaldı. Dolayısıyla Türkiye için Türk Dünyasının kapısı çoğu zaman doğrudan Moskova üzerinden açıldı.

Soğuk Savaş sonrasında dünya yeni bir döneme girdi ve belki de Türk Dünyası açısından en büyük gelişme Sovyetler Birliği'nin parçalanması oldu. Ardı ardına Türkistan'da Türk Cumhuriyetleri bağımsızlıklarını ilan ettiler. Bu durum, Türkiye'de Türk Dünyasına yönelik geniş bir araştırma sahasını da beraberinde getirdi. Başta tarih, dil ve edebiyat olmak üzere farklı bilim sahalarında çok sayıda araştırma ve tercüme eserler ortaya kondu, sayısız konferanslar, paneller ve sempozyumlar düzenlendi. Bu anlamda üzerinde araştırmaların yapıldığı önemli bir sahaya da Ceditçilik hareketi oluştu.

1. Ceditçilik

Ceditçilik, Rusya Türkleri arasında beliren ve kaba bir tarihleme ile on dokuzuncu yüzyılın ilk yıllarından başlayarak yirminci yüzyılın ilk çeyreğine kadar devam eden zaman dilimi içerisinde Kazan merkezli olarak ortaya çıkan ve zamanla Türkçenin konuşulduğu her bölgeye ulaşan modern zamana uyma çabası olarak ifade edilebilir. Hemen hemen hayatın her alanına sirayet eden Ceditçi hareket; dinî alanda ıslah hareketinden kadın haklarına, siyasetin eğitim meselelerine ve ortak Türk dili oluşturma çabasına kadar geniş bir sahada etkinlik gösterdi. Hareketin önde gelen temsilcileri arasında; Abdurrahman b. Osman Otuzimeni (1752-1835), Şihabeddin Mercanî (1818-1889), Abdünnasır Kursavî (1776-1812), Hüseyin Feyizhanî, (1821-1866), İsmail Bey Gaspıralı (1851-1914), Musa Carullah Bigiyev (1875-1949), Alimcan Barudî (1857-1951), Fatih Kerimî (1870-1937) Ayaz İshakî (1878-1954), Abdürreşid İbrahim (1857-1944), Cemaleddin Velidî (1887-1932) ve Rızaeddin Fahreddin (1858-1936) gibi isimleri saymak mümkündür.¹ Her şeyden önce ifade etmek gerekir ki, Ceditçiliğin ulaştığı başarı, dönemin kısıtlı imkânları ve sayıca çok az olan aydın kadrosu düşünüldüğünde belki de bir devrim niteliğindedir.

2. Tan Yıldızı Gazetesi (1906)

İdil-Ural, Ceditçiliğin merkezi olarak ortaya çıkmasına rağmen matbuat alanında Azerbaycan ve Kırım'dan daha sonra canlanmış bir bölgedir. Dolayısıyla bu konuda ilk sırada Azerbaycan bulunmaktadır. Temmuz 1875'te Hasan Bey Zerdabi tarafından çıkarılan "Ekinci" (1875-1877)² gazetesi dönemin ilklerdendir. Onu, ilerleyen yıllarda "Ziya" (1879-1880)³ ve "Ziya-yı Kafkasya" (1880-1884)⁴ gazeteleri ile "Keşkül" (1883-1891)⁵ dergisi izledi. Sonrasında ise Tiflis'te, Mehmet Ağa Şahtatlı tarafından "Şark-i Rus" (1903-1905)⁶ gazetesi yayımlanmaya başlandı. 1903-1905 yıllarında faaliyet gösteren gazete, dönemin önde gelen yayın organları arasında yer alarak çevresince de ilgiyle takip edildi. Matbuatın bir diğer önemli ayağı Kırım ise bu konuda mümtaz bir yer edinmektedir. İsmail Bey Gaspıralı tarafından 1883 yılında yayın hayatına sokulan "Tercüman", dönemin en uzun süre hayatta kalacak gazeteleri arasında ilk sırada yer aldı. "Tercüman", "Dilde, Fikirde, İşte, Birlik" şiarı ile Türk dünyası için bir yol çizdi ve farklı coğrafyalarda yaşayan Türk halklarını bir çatı altında toplama gayreti içerisinde oldu. Özellikle dil üzerinden bir birlik tesis etme yolunda mesai harcadı. Gaspıralı'ya göre tesis etmeye çalıştığı bu ortak edebî dil; "Balkanlar'dan Çin'e kadar her yerde anlaşılacak, Boğaziçi kayıkçıları tarafından kullanıldığı gibi Kaşgar devcilerinin de işine yarayacak"tı.⁷ Tercüman, bir yayın organı olmaktan çok daha ötede her alanda yönlendirici bir pozisyonda bulunuyordu. Her ne kadar ilerleyen yıllarda, devrin şartlarının şekillendirdiği yeni ortam içerisinde kendisine yönelik muhalif çıkışlar olsa da uzun süre bu etkinliğini devam ettirdi.

Azerbaycan ve Kırım'dan sonra, matbuat alanında İdil-Ural için 1905 Rus Devrimi'nin ayrı bir yeri vardır demek yanlış olmayacaktır. Bu ilk devrim ve akabinde Çar II. Nikola'nın (1868-1918) ilan ettiği "17 Ekim Manifestosu"⁸, uzun bir sürecin ürünü olarak ani bir şekilde ortaya çıktı. Çarlık ordularının Japonlara yenilmesi,

¹ Ceditçi hareket ve temsilcileri konusunda detaylı bilgi için bkz. Nadir Devlet, *Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi (1905-1917)*, 3. Baskı, TTK Ankara 2014; İbrahim Maraş, *Türk Dünyasında Dinî Yenileşme (1850-1917)*, Ötügen Neşriyat, İstanbul 2002; Ahmet Kanlıdere, *Ahmet, Reform Within Islam: Tajdidand Jadid Movement among the Kazan Tatars (1809-1917) Conciliation or Conflict*, Eren Yayıncılık, İstanbul 1997; S. M. Mihaylova, *Formirovaniye i Razvitiye Prosvetitelstv o Sredi Tatar Povoljya 1800-1861*, İzdatelstvo Kazanskovo Universiteta, Kazan 1972; Edward James Lazzarini, *Ismail Bey Gaspıralı and Muslim Modernism in Russia 1876-1914* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Washington University 1973; Danielle Ross, *Tatar İmparatorluğu: Kazan Tatarları ve Çarlık Rusya'sının Oluşumu*, Çev. Kadri Mustafa Orağlı, Ötügen Neşriyat, İstanbul 2020.

² Ekinci (1875-1877): Azerbaycan Türklerinin ilk gazetesi. Hasan Bey Zerdabi tarafından çıkarılan gazete 22 Temmuz 1875 yılında yayın hayatına girdi. Toplamda 56 sayı yayımlandı. Okan Yeşilot, *Hasan Melikzade Zerdabi ve Ekinci Gazetesi*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2012, s. 140.

³ Ziya (1879-1880): Seyid Efendi Ünsizade tarafından haftalık olarak çıkan Azerbaycan Türkçesinde gazete. Toplam 76 sayı yayımlandı. 1880 yılında Ziya-yı Kafkasya adı ile yayımlanmaya devam etti. Elif Koç, "Çarlık Dönemi Azerbaycan Matbuatı Üzerine Bir İnceleme", *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, S. 60, Haziran 2018, s. 186, 187.

⁴ Ziya-yı Kafkasya (1880-1884): Ziya dergisinin devamı olarak toplamda 107 sayı yayımlandı. Daha çok İslamcı ideoloji çizgisinde çıkan Ziya-yı Kafkasya ilk zamanlar Tiflis'te, 1883 sonrasında ise Şahahî'da yayımlandı. Koç, *agm*, s. 187.

⁵ Keşkül (1883-1891): Ünsizade kardeşler tarafından Ziya-yı Kafkasya'nın kapatılmasından sonra Tiflis'te yayımlanmaya başlandı. İlk dönemde dergi olarak yayın hayatına başlayan Keşkül, 1884 yılından itibaren gazeteye dönüştürüldü. Koç, *agm*, s. 187, 188.

⁶ Şark-i Rus (1903-1905): Mehmed Ağa Şah tatlı tarafından Tiflis'te çıkarılan Türkçe gazete. Toplamda 392 sayı yayımlandı. Selçuk Türkyılmaz, "Şark-i Rus Gazetesi'nin İzahlı Makaleler Bibliyografyası", *Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, S. 18, Haziran 2010, s. 124.

⁷ A. Bennigsen, Lemercier C. Quelquejay, *Step'de Ezan Sesleri*, çev. Nezh Uzel, İrfan Yayınevi, İstanbul 1997, s. 75.

⁸ 17 Ekim Manifestosu (1905): Çarlık Rusya'da meşrutiyet rejimine geçişi ifade eden Çar II. Nikola tarafından ilan edilen ferman.

on dokuzuncu yüzyılın özellikle son çeyreğinde giderek güçlenen işçi hareketleri, sendikalaşma, imparatorluk içerisindeki milletlerde uyanış ve son olarak “Kanlı Pazar”⁹ hadisesi, Rusya’yı devrime götüren önemli gelişmelerdi.¹⁰Bütün bu olanların temelinde yatan gerçek, Çarlık Rusya içerisinde yaşayan her kesimin daha adil bir yönetime olan arzusuydu. Bu da meşrutî monarşi talebi olarak kendisini göstermişti. İlan edilen manifesto, matbuat alanında öncesine göre daha özgür bir ortam yaratmayı gündeme getiriyordu. Fakat bu özgür ortam, Çarlık idaresinin daha sıkı kontrolünü de beraberinde getirmişti. Her ne kadar sınırlı da olsa matbuat alanında yakalanan rahatlık, Tatar elitlerini harekete geçirdi. Birbiri ardına İdil-Ural boylarının farklı şehirlerinde çok sayıda gazete ve dergi yayın hayatına başladı. Bu gazetelerden birisini de “Tan Yıldızı” oluşturdu. Fakat her şeyden önce ifade etmek gerekir ki “Tan Yıldızı”, kendisi ile aynı dönemde çıkan diğer Tatar yayımlarından farklı bir pozisyonda bulunuyordu. Bu farklılık, ideolojik yaklaşımından kaynaklanmaktaydı ve Tatar matbuatının genel eğiliminden uzaktı.

“Tan Yıldızı” Gazetesi, diğer Tatar yayın organlarına kıyasla erken denilebilecek bir dönemde sosyalizm fikrinin savunulduğu bir platform olarak ortaya çıktı. Tatar matbuatının genelinde bulunduğu ideolojik yaklaşım düşünüldüğü takdirde, “Tan Yıldızı”nın izlemiş olduğu çizgi oldukça radikaldir. Nitekim hem Tatar toplumunun geneli hem de aydınlar için söz konusu ideolojinin şimdilik pek tutar bir tarafı yoktu. Buna karşın “Tan Yıldızı”, sayıca az fakat çalışkan bir ekip ile sosyal-revolüsyoner bir yöneliş izlemeye devam etti. Sert eleştirileri ile burjuva yayımları olarak gördüğü Tatar gazetelerine ve bunların muharrirlerine açıktan cephe aldı.

“Tan Yıldızı” haftada 2-3 kez olmak üzere toplamda 63 sayı çıktı.¹¹ Gazetenin finansmanları Kazanlı Abdurrahman Devletşin ve Bügülme’den Şakir Hakimov idi. Muharrirler ise Gali Putilakev ve Said Remiev olmakla birlikte Fuat Tuktarov, Abdurrahman Devletşin, Şakir Muhammedyarov ve daha sonrasında fikirleri Türkçülük yönünde evrilecek olan Ayaz İshakî, gazetenin etkili isimleriydiler. Onlar, Rus sosyalizminin tesirinde halkçı bir ideoloji takip ediyorlardı.¹²Ayaz İshakî, 1931 Mayıs’ında Varşova’da yazdığı bir makalede de “Tan Yıldızı”nın ve Tançılarının, etkin oldukları dönemde Tatar toplumu içerisinde farklı bir ideolojiye sahip olduklarını ve kendilerinin sosyalist olarak tanıdıklarını belirtmektedir.¹³ Dolayısıyla Ayaz İshakî, Fuat Tukatarov, Said Remiev ve Şakir Muhammedyarov gibi aydınlar çoktan sosyal-revolüsyoner olarak ünlenmişlerdi. Ayaz İshakî “Çingiz”, Fuat Tuktarov ise “Usal” müstear isimlerini gazetelerindeki yazılarında kullandılar ve sosyalizm çizgisinde hareket eden bu çevre “Tançılar” olarak Tatar matbuatında anıldılar.¹⁴Diğer taraftan bu adlandırma, oluşumun içerisinde yer alanlar tarafından bir parti adı olarak da kullanılmaktaydı. “Tançı” adındaki bu partinin programı, Rus Sosyalist-Revolüsyoner Partisi’ni örnek alınarak hazırlanmış fakat Tatarlara yönelik bir düzenleme ile gün yüzüne çıkarılmıştı.¹⁵ “Tançılar” programlarında; toprağın köylüye dağıtılması, vergi oranlarında adaletin sağlanması (bir nevi herkesin gelirine göre vergi vermesi), işçi hakları konusunda gerekli düzenlenmelerin sağlanması ve çalışma süresinin sekiz saat olarak belirlenmesi, matbuat özgürlüğü, kanun önünde eşitlik, askerlik süresinin düşürülmesi, meclis üstünlüğü ve eğitimde özgür ve eşit şartların sağlanması gibi önemli konulara değinmekteydiler.¹⁶ “Tançı” çevrenin programına bakıldığı zaman, aslında onlar her ne kadar kendilerinden farklı olarak görseler de Ceditçiler ile bazı konular üzerinde aynı çizgide durdukları görülecektir. Örneğin Ceditçilerin pek çoğunun üzerinde kesin olarak anlaşmaları ve kabul edip ilan ettikleri “Rusya Müslümanları İttifakı Programı”¹⁷ incelendiği takdirde aralarındaki benzerlikler daha net ortaya çıkacaktır. İttifak programının 10. maddesinde yer alan “kanun önünde eşitlik” konusu, her iki kesim tarafından da arzu edilmekteydi. Din ve vicdan özgürlüğü konusunda da ortak düşünce söz konusuydu ve

⁹ Kanlı Pazar (9 Ocak 1905): Petersburg’da Çar II. Nikola’yı görmek ve ondan bazı taleplerde bulunmak isteyen yaklaşık 140 bin kadar işçi, Çar’ın bulunduğu “Kışlık Saray”a doğru yürümüş ve onların bu hareketleri, (içlerinde ihtilalcilerin de olmasından dolayı) rejime muhalefet olarak değerlendirilmiştir. Göstericilerin büyük bir kısmı şehrin dışında durdurulamamış ve güvenlik güçlerinin kurşunlarına hedef olmuşlardır. Binlerce işçi hayatını kaybetmiş ve bu olay, işçiler arasında “Kanlı Pazar” olarak adlandırılmıştır. Bu hadise, 1905 Rus Devrimi’nin oluşumuna doğrudan tesir etmiş ve ülke genelinde çok sayıda grevin çıkmasına neden olmuştur. Akdes Nimet Kurat, *Rusya Tarihi: Başlangıçtan 1917’ye Kadar*, TTK, Ankara 2014, s. 400, 401.

¹⁰ Nicholas V. Riassanovsky, Mark D. Steinberg, *Rusya Tarihi*, çev. Figen Dereli, İnkilâp, İstanbul 2016, s. 421-423; Catherine Evtuhov-Richard Stites, *1800’den İtibaren Rusya Tarihi: Halklar, Efsaneler, Olaylar, Güçler*, çev. Ahmet Cevdet Aşkın, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2018, s. 244-246.

¹¹ İ. Remiyev, Vakıtlı Tatar Matbuatı 1905-1925, (yer bilgisi eksik) 1926, s. 16; Tan Yıldızı gazetesi kapatıldıktan bir ay sonra “Tan Mecmuası” olarak iki sayı daha devam etti. Bu nedenle bazı kaynaklarda gazetenin toplam sayısının 65 olarak verildiği görülmektedir. *Tatarskaya Periodičeskaya Peçat Naçala XX Veka (Bibliografičeskii Ukazatel)*, haz. R. R. Gaynanov, R. F. Mardanov, vd., İzdatelstvo Milli Kitap, Kazan 2000, s. 167, 168.

¹² Bennigsen, Quelquejay, *age*, s. 95; Devlet, *age*, s.211; *Tatarskaya Periodičeskaya Peçat Naçala XX Veka (Bibliografičeskii Ukazatel)*, s. 167.

¹³ “Biznin Partiya”, *Tan Yıldızı*, S. 5, 1 İyun (Haziran)1906, s. 1; *Gayaz İshakiy Tarihi-Dokumental Jentik*, haz. S. Rehimov, Z. Mõhemmetşin, vd., Jien Neşriyatı, Kazan 2011, s. 81.

¹⁴ Alsu Habibrahanova, *Deyatelnost Političeskikh Partii v Kazani v Godi Pervoy Rossiiskoy Revolytsii*, İnstitut İstorii im. Mardžani, Kazan 2006, s.75; A. Arşaruni, H. Gabidullin, *Oçerki Panislamizma i Pantyurkizma v Rossii*, İzdatelstvo Bezbojnik, (yer bilgisi eksik) 1990, s. 63.

¹⁵ Ahmet Kanlıdere, *Sosyalizmden Türkçülüğe Kazanlı Ayaz İshakî*, Ötügen Neşriyat, İstanbul 2019, s.25.; Azade Ayşe Rorlich, *Volga Tatarları*, çev. Mehmet Süreyya Er, İletişim Yayınları, İstanbul 2000, s. 221.

¹⁶ Alper Alp, *Kazan Tatarları’nın Siyasi Konum ve Yönelişleri (1905-1916)*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara 2010, s. 199-201.

¹⁷ Bkz. Musa Bigiyef, *Rusya Müslümanları İttifakı’nın Programı*, Tipografiya K. S. Antakolskogo, Peterburg 1906.

“Tançılar” da Müslümanlara yönelik Hristiyanlaştırma politikalarından oldukça rahatsızdılar. Benzer şekilde “Tançılar”ın ısrarla üzerinde durdukları “işçi meselesi” konusu da rahatlıkla Müslüman İttifakı Programı’na girmişti. Yani bu alanda da bir paydaşlık söz konusuydu.

“Tan Yıldızı” Gazetesi amacını kısaca; işçi ve köylü sınıfının haklarını korumak, onları her türlü alanda ileriye götürmek şeklinde açıklamaktadır. Bununla birlikte her alanda eşitliği savunmakta, sınıflar arası gelir dengesizliğini eleştirmekte ve halk egemenliğini yönetim kuvvetine kanalize etmeyi amaçlamaktadır.¹⁸ Sosyalizm fikrini savunan gazete, çevresine de bu fikrin propagandasını yapmaktaydı.

3. Tan Yıldızı Gazetesi ve Ceditçi Aydınlara Yönelik Muhalefet

“Tan Yıldızı” Gazetesi, çağdaşı diğer Tatar gazete ve dergileri gibi Rusya’nın yaşadığı askeri ve politik değişimlerin dolaylı bir ürünü olarak ortaya çıktı. Çarlık Rusya, kendinden emin bir şekilde girdiği 1904-1905 Rus-Japon Savaşı’ndan mağlubiyetle ayrıldı ve bu sonuç ülke içerisinde yaşanacak bir dizi değişimi de beraberinde getirdi. Çar II. Nikola, “17 Ekim Manifestosu” ile 1905’de meşrutiyet rejimini ilan etmek zorunda kaldı. Manifesto, sınırlı özgürlük ortamı içerisinde özellikle de gayri Ruslara zihinlerinde dahi belirmesi zor olan bir durumu, Çarlık rejiminin zayıfladığını gösterdi. Bununla birlikte bu dönem sosyalist fraksiyonlar için de oldukça verimli geçen bir zaman dilimi oldu. Çarlık sınırları içerisindeki hemen hemen her şehirde işçi örgütlenmeleri ve grevler kendisini gösterdi. Bütün bu süreç İdil-Ural boylarında doğrudan hissedilmese de zamanla Tatar toplumunun gündemine yerleşti. Bu çizgide aydınların bir kısmı meşrutiyet yönetimi altında dinî ve millî alanda özgürlükler talep ederken, diğer kısmı taleplerini sosyalizm çizgisinde dile getirmeyi tercih etti. Bu durum, Tatar aydınları arasında anlaşmazlığa ve fikir ayrılıklarına yol açtı.

Tan Yıldızı Gazetesi’nde Ceditçi aydınlara yönelik muhalefetin farklı alanlarda yoğunlaştığını söylemek yanlış olmayacaktır. Muhalefetin ilk yönelişini “Müslüman İttifakı” üzerinden açıklamak bir dereceye kadar mümkün görünmektedir. “Müslüman İttifakı”, Rusya Müslümanlarının 15 Ağustos 1905’de Nişni Novgorod’da düzenledikleri gayri resmî toplantıda vücut bulmuş ve devamında yapılan ikinci ve üçüncü toplantılarda kesinlik kazanmıştır. İttifak’ın temsilcileri arasında Abdürreşid İbrahim, İsmail Bey Gaspıralı, Fatih Kerimî, Yusuf Akçura, Alimcan Barudî gibi isimler mevcuttu. “Müslüman İttifakı” en kısa tanımı ile Ceditçi hareketin bir ürünüydü ve doğal olarak da içerisinde Ceditçi aydınları barındırmaktaydı. İttifak hiçbir zaman Çarlık idaresi tarafından siyasî bir parti olarak kabul edilmedi. Fakat 1905 Rus Devrimi sonrasında yeni atmosfer içerisinde Rusya Müslümanlarının hemen hemen genelini temsil etti, politik süreci yönlendirdi ve Duma’daki vekiller ile birlikte Müslümanların dinî ve millî ihtiyaçlarının idare tarafından temin edilmesi için çalıştı. Özellikle “İttifak Nizamnamesi”nin ilk iki maddesi bu anlamda oldukça önemliydi. İlk madde, Rusya Müslümanlarını her alanda modern zamana ulaştırmayı amaçlayarak onları bir bütün olarak görüyordu. İkinci madde ise daha çok politik yönde bir irade koyuyor, Müslümanlar ile Çarlık idaresi arasındaki iletişimi sağlıyor ve bununla da kalmayarak Müslüman toplumun taleplerini idareye bildirerek onları koruma altına alıyordu.¹⁹

“Müslüman İttifakı”nın Rusya Müslümanlarına yönelik bu bakışına karşın “Tan Yıldızı” çevresi, söz konusu oluşumu “Baylar İttifakı” olarak görmekteydi.²⁰ Yani bu bakış açısında sınıfsal açıdan bir ayrıma gidilmesi söz konusuydu. Dolayısıyla “Tançılar”, kendilerini işçi ve köylü sınıfının temsilcisi olarak görürken İttifak’ın temsilcilerini de “burjuva” sınıfına dâhil etmekteydiler. Onlara göre Müslüman İttifakı işçiler ve köylüler üzerinden fayda devşiren; “*din boyasına*” bulaşan yani İslâm’ı kullanan Tatar bayları ve çevresi ile milliyetçi çizgide yer alanların meydana getirdiği bir oluşumdur.²¹ Bu çerçevede, “Tan Yıldızı”nda yer alan isimsiz bir makalede “Müslüman İttifakı” üzerinden Ceditçi aydınlara sert eleştiriler yapılmaktaydı. Makalede Ceditçi aydınlar; işçi sınıfını düşünmeyen, molla ve burjuva ile iş birliği yapanlar olarak tanımlanıyor ve devrin önemli aydınları şu cümlelerle suçlanıyorlardı: “*Bunların bu fikirlerine* (Müslüman İttifakı oluşumuna, İttifak’ın temsilcilerine) *bugüne kadar halk arasında “millet hizmetçi”leri şeklinde ön plana çıkan Gaspıralı* (İsmail Bey), *Reşid Kadı* (Abdürreşid İbrahim), *Fatih Kerimî ve Yusuf Akçura’nın katılmaları, bu işe ikinci (bir) zan getirdi. Doğrusu bu kişiler, kendi (milletlerinin) işçi sınıfının faydasına hiç iltifat etmeyen bir cemiyete katılmaları ile kendi (milletlerinin) işçi sınıfının düşmanı olduklarını ispat ettiler.*”²²

Yazının devamında yazar, söz konusu isimlerin seçim zamanlarında halkı “İslâm” aracılığı ile aldattıklarını ifade etmekten geri durmuyordu.²³ Hemen hemen aynı konu üzerinde gazetenin önemli isimlerinden Ayaz İshakî, “Müslüman İttifakı”nı “ölü doğmuş” bir yapılanma olarak tarif ediyordu. Ayrıca ona göre oluşumun ve liderlerin, dolayısıyla da Ceditçi aydınların şimdiye kadar Rusya Müslümanlarına yönelik görülmüş bir yararları

¹⁸ “Biznin Mezhep, Biznin Meslek”, *Tan Yıldızı*, S. 28, 26 Ağustos (Ağustos) 1906, s. 2, 3; “Hemen Anlamiler”, *Tan Yıldızı*, S. 13, 30 İyün (Haziran) 1906, s. 2.

¹⁹ Musa Bigiyef, *Rusya Müslümanları İttifakı’nın Programı*, s. 1, 2.

²⁰ “Tatar Gazeteleri”, *Tan Yıldızı*, S. 1, 18 Mayıs (Mayıs) 1906, s. 3.

²¹ “Rusya Müslümanları İttifakı”, *Tan Yıldızı*, S. 3, 26 Mayıs (Mayıs) 1906, s. 1.

²² “Rusya Müslümanları İttifakı”, s. 1.

²³ “Rusya Müslümanları İttifakı”, s. 1.

yoktu. Yine İshakî’ye göre İttifak, Müslüman halkın cahilliğinden yararlanılarak tesis edilmiş milliyetçi bir yapılanma olarak ortaya çıkmıştı.²⁴

Müslüman İttifakı’na muhalefet ve eleştiriler yönünden Ayaz İshakî’nin Abdürreşid İbrahim’e dönük eleştirisi dikkat çeker niteliktedir. Ağustos 1906’da Nijni Novgorod’da yapılan III. Rusya Müslümanları Kongresi’ne²⁵ idarenden izin alma sürecinde Abdürreşid İbrahim’in gösterdiği yaklaşım, İshakî’nin tepkisine neden olmuştu. Abdürreşid İbrahim, Rusya Müslümanları arasında sosyalizm ve ittihad-ı İslâm fikrinin yayılmasını neden göstererek kongrenin toplanma iznini alabilmişti. Ayrıca Rusya dışından hürriyet hareketlerinin Müslümanlara tesir ettiğini ve bunun önüne geçmek arzusunda olduklarını dile getirmişti. İshakî açısından bu yaklaşım, Çarlık sınırları içerisinde yaşayan bütün Müslümanları cahil ilan etmekten ve onları küçük görmekten başka bir şey değildi. Yine bu davranış idareye karşı iyi görünme derdinde olan korkak insanların göstergesiydi. Benzer şekilde Abdürreşid İbrahim’in bahsedilenleri kongre için toplanma sebepleri olarak idareye bildirmesi ve bunu bütün Müslümanlar adına yapıyor oluşu da eleştirinin kaynakları arasındaydı.²⁶ Aynı konu üzerinde “Tan Yıldızı”nın bir diğer önemli yazarı Fuat Tuktarov da sessiz kalmadı ve eleştirisi de en az Ayaz İshakî kadar sertti. Tuktarov, Abdürreşid İbrahim’in ortaya koyduğu tavır ile Rusya Müslümanlarına ihanet ettiğini, mecliste bulunmaması ve onun önerilerinin dikkate alınmaması gerektiğini dile getiriyordu.²⁷ Gazetenin başka bir sayısında ise Abdürreşid İbrahim daha sert bir eleştiri ile karşı karşıya kalıyor ve imzasız bir makalede; “*mesleksiz, sebatsız, satılık, aldatan liberal*” şeklinde suçlanıyordu.²⁸

“Tan Yıldızı”nın “Müslüman İttifakı”na ve bu oluşumun bünyesindeki aydınlara yönelik muhalif tutumu, tamamen benimsedikleri siyasi yol ile ilgiliydi. Onların sosyalist çizgisi, “Müslüman İttifakı”na mensup Ceditçi aydınlar ile uyuşmuyordu. Çünkü Ceditçiler, “Müslüman İttifakı” çatısı altında Çarlık sınırları içerisinde yaşayan bütün Müslümanları birleştirmeyi düşünmekteydiler. En azından aralarında bunun mümkün olabilirdiği etrafında ortak sayılabilecek bir kanaat vardı. Kongrelerde de bu yöndeki fikirlerini sık sık dile getirmişlerdi. Diğer yandan Ceditçilerin bu yönelişlerinin aksine “Tan Yıldızı” çevresi, işçi ve köylü sınıfı yanında yer alarak Müslümanların bir çatı altında birleşmelerini mümkün görmemekteydi. Onlara göre Müslümanların her ne kadar dinî ve millî yönlerden ortak noktaları bulunsa da ekonomik ve politik ilgileri tamamen farklıydı. Bundan dolayıdır ki İttifak’ın Duma seçimlerinde birlikte çalıştığı Kadet Partisi, Tan Yıldızı’na göre işçi sınıfı üzerinden menfaatler kazanan bir oluşumdur.²⁹ Zira fikirleri ve faaliyetleri sınıf çatışması üzerinden şekillenen “Tançılar” için Kadet Partisi³⁰ bir burjuva oluşumuydu ve Müslüman İttifakı’nın bu parti ile ilişkisi hiçbir şekilde masum görülemezdi. Onlar açısından Müslümanlar arasında mevcut olan burjuva ile işçi-köylü sınıfının menfaatleri çatışmakta ve doğal olarak bir sınıf mücadelesi gerçeği kendisini göstermekteydi. Diğer taraftan bahsedilen çatışmanın yanı sıra “Tan Yıldızı” çevresi farklı bir alanda burjuva sınıfı şeklinde tanımladıkları Ceditçiler ile ortaklaşa çalışılabileceklerini de öne sürmekteydiler. Onlara göre siyasî ve fikrî alandaki uyuşmazlık bir kenara bırakılarak eğitim işlerinde her iki sınıfın birlikte çalışabilmesi oldukça mümkündü ve bundan Tatar toplumunun istikbali açısından büyük faydalar sağlanabilirdi.³¹

Ağustos 1906’da Nijni Novgorod’da yapılan Rusya Müslümanlarının III. Kongresi’nde “Tan Yıldızı” çevresi ile “Müslüman İttifakı” arasında gerginliklerin yaşandığı görülmektedir. “Tan Yıldızı”nda yazılanlara göre söz konusu toplantıda Yusuf Akçura, Seyit Giray Alkin ve Abdullah Apanayef gibi liderler, Başkanlık Divanı’na sol fraksiyondan kimseyi almamışlardı. Dolayısıyla onlar bu çıkışları ile sol fraksiyonu yani “Tançılar”ı dışarda bırakmak istemişlerdi. “Tançılar” nazarında bu yaklaşım, eski mutaassıp düşünceye hizmet etmekten başka bir şey değildi. Hâlbuki tam aksi bir davranış, “Rusya Müslümanları İttifakı” için iyi bir başlangıç olabilir; Rusya Müslümanları arasında sosyalist ve milliyetçi kanadı birbirine yaklaştırmak açısından önemli bir girişim olabilirdi.³² Bununla birlikte ifade edilmelidir ki, “Tan Yıldızı” çevresinin istekleri, Müslüman İttifakı’nın temsilcilerinin zihinlerindeki kadar çok da farklı değildi. Yani mevcut radikallikleri çok da uç noktalarda değildi. Elbette her iki taraf arasında özellikle sınıfsal konularda bir anlaşmazlık söz konusuydu. Fakat her iki kesim de millî okulların bağımsızlığını, yani mektep ve medreselerin Müslümanların kontrolünde

²⁴ Çingiz, “Müslüman İttifakı”, *Tan Yıldızı*, S. 29, 15 Avgust (Ağustos) 1906, s. 2, 3; Çingiz, “Müslüman İttifakı Nişlerge Kirek”, *Tan Yıldızı*, S. 32, 22 Avgust (Ağustos) 1906, s. 2.

²⁵ III. Rusya Müslümanları Kongresi hakkında bkz. Musa Carullah, *Islahat Esasları*, Tipografiya M. A. Maksutova, Petrograd 1915; Musa Bigiyef, *Umum Rusya Müslümanlarının 3. Resmî Nedveleri*, Bratya Karimovi, Kazan 1906; Abdullah Battal Taymas, *Kazan Türkleri*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1966; Necip Hablemitoğlu, *Çarlık Rusyası’nda Türk Kongreleri (1905-1917)*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1997.

²⁶ Çingiz, “Müslüman İttifakı”, s. 2, 3.

²⁷ “Mekerce Haberleri”, *Tan Yıldızı*, S. 31, 19 Avgust (Ağustos) 1906, s. 4.

²⁸ “Kazan 4 Okiyabr”, *Tan Yıldızı*, S. 49, 4 Okiyabr (Ekim) 1906, s. 1.

²⁹ Alsu Ahtyamova, “Natsionalnaya Pressa i Knigoizdanie”, *İstoriya Tatar*, İnstitut İstorii İm. Ş. Mardjani, Tom VII, Kazan 2013, s.162; “Kazan 18. May”, *Tan Yıldızı*, S. 1, 18 May (Mayıs) 1906, s. 1.

³⁰ Kadet Partisi hakkında bkz. Ülkü Çalışkan, *Rusya İmparatorluğu’nda Anayasal Demokrat Partisi’nin Milliyetler Politikası (Kadet Partisi 1905-1917)*, Kriter Yayınları, İstanbul 2019.

³¹ “Müslüman İttifakı’na Biznin Karşımız”, *Tan Yıldızı*, S. 36, 31 Avgust (Ağustos) 1906, s. 2.

³² İbrahim, “Müslüman Halkının Nijni Şehrindgi İttifakçılari Hakkında Bir Söz”, *Tan Yıldızı*, S. 43, 16 Sentyabr (Eylül) 1906, s. 2.

olmasını, din görevlilerin askerî hizmetlerden muaf tutulmasını ve Hristiyanlaştırma--Ruslaştırma faaliyetlerinin durdurulmasını talep etmekteydi.³³

“Tan Yıldızı”nın bir diğer muhalefet aracını ise sosyalizm konusu oluşturmaktaydı. Gazetenin takip ettiği politik çizgi de bu yönde olduğu için Ceditçi aydınlara biraz daha katı davranıldığı görülmektedir. Bu anlamda özellikle İsmail Bey Gaspıralı ve İdil-Ural sahasının en önemli gazetelerinden “Vakit”in başmuharriri Fatih Kerimî’ye karşı sert eleştiriler söz konusuydu. Özellikle Fatih Kerimî ve “Tan Yıldızı”nın önemli kalemlerinden Ayaz İshakî arasında yaşanan tartışmanın maksadını aşarak kişiselleştirildiği görülmektedir. Her iki aydın da her ne kadar daha sonraki yıllarda birlikte çalışacak olsalar da 1906 yılında çok sık karşı karşıya gelmekteydiler. Benzer şekilde Alimcan Barudî’ye de sert çıkışlar yapılmaktaydı.³⁴ Yapılan eleştirilerdeki kişiselleştirmeler bir tarafa, Ayaz İshakî tarafından kaleme alınan bir makalede İsmail Bey Gaspıralı ve Fatih Kerimî, sosyalizm üzerinden oldukça sert sayılabilecek bir eleştiriye uğruyor, her iki isim de İshakî tarafından sosyalizmi bilmemekle suçlanıyordu. “Tan Yıldızı” yazarına göre Gaspıralı’nın, Rusya Müslümanları arasında Avrupa’daki gibi nitelikli işçi sınıfının olmadığı yönündeki eleştirileri beyhude bir çıkıştı. Ayrıca o, Gaspıralı’nın öne sürdüğü Rusya Müslümanlarının birlikte hareket etmeleri gerektiği fikrine de karşı çıkıyor ve onu işçi sınıfının değer ve ihtiyaçlarını bilmemekle suçluyordu.³⁵

“Tan Yıldızı”nda Ceditçi aydınlara yönelik bir diğer muhalif çıkış ise ortak Türk dili oluşturma fikri üzerinden gelmekteydi. Bilindiği üzere İsmail Bey Gaspıralı hem “Tercüman” gazetesinde hem de katıldığı toplantılarda bu konuya özel bir yer ayırmış ve takipçileri ile birlikte büyük bir çaba sarf etmişti. Onun şiarının bir kısmını da “Dide Birlik” oluşturuordu. Fakat başta İsmail Gaspıralı ve Fatih Kerimî olmak üzere Ceditçi aydınlardan pek çoğunun bu yöndeki faaliyetleri “Tan Yıldızı” gazetesi çevresince çok da makul karşılanmıyordu. Öyle ki Fatih Kerimî, “Tan Yıldızı” gazetesinde bütün Tatarları zorla İstanbul Türkçesinde konuşurmaya çalışan bir isim olarak eleştiriliyordu.³⁶ “Tançılar”, umumi bir Türk dili ile Çarlık sınırları içerisinde yaşayan Müslümanları bir arada toplamaktan ziyade sosyalizm çizgisinde hareket edilmesini daha uygun görüyor ve şöyle yazıyordu: “Biz Tatar sosyalistleri (olarak) Tatar köy halkını ve Tatar işçilerini(köylü ve işçi sınıfını) bu cahillik, bu fakirlik, bu ...ve bu zulümden kurtarmanın yolu; Tatarlar için umumi bir Müslüman ittifakı meydana getirmek değil, bütün Türk kavmine umumi bir Türk dili oluşturmak da değil, belki sosyalizmi meydana çıkarmaktır diye biliyoruz.”³⁷ Dikkat edilirse, Tan Yıldızı’nın tepkisinde İsmail Bey Gaspıralı’nın dilde birlik idealine bir karşıtlık söz konusudur. Siyasi yönelişleri itibarıyla “Tan Yıldızı” çevresi için dil konusu göz önüne alınmaktan ziyade daha çok sosyalizm üzerinden bir çözüm sunma gayreti mevcuttur. Bundan dolayıdır ki Gaspıralı, “Tan Yıldızı”nın sosyalizm tutumuna karşı; “Her ne olursa olsun iş orada değil, iş lisanda” diyerek umumi bir Türk diline dikkat çekmiş ve gazetede “*Trebovat, sayuz, interest, prava*” gibi Rusça kelimelerin sıkça kullanılmasının doğru olmadığını eleştirmiştir. Gaspıralı’nın bu çıkışı “Tan Yıldızı” çevresinde sert şekilde karşılık bulmuş ve Gaspıralı’ya neden “*cemaat, müracaat*” gibi kelimeleri kullandığı sorulmuştur. Dolayısıyla onlar, bu çıkışları ile Gaspıralı’nın gerçekten dilde birlik idealine bağlı olup olmadığını kendilerince sorgulamışlardır. “Tan Yıldızı” ayrıca gazete çıkarmanın her beş yılda, on yılda bir kutlama yapmak demek olmadığını belirterek, “*bizde dil kaygısı yok, hayat kaygısı var*” diyerek ortak Türk dili konusundaki tavrını net bir şekilde ortaya koymuştur.³⁸ Buradaki kutlama meselesi de doğrudan Gaspıralı’ya yönelik bir eleştiri olup “Tercüman” Gazetesi’nin çıkış yıl dönümlerinin kutlaması ile ilgilidir.

“Tan Yıldızı”nın muhalefet ettiği, eleştiriler yönettiği bir diğer alan ise Ceditçi matbuat olmuştur. Bu alanda belki de en çok tartışmaya girilen yaygın organı, Orenburg merkezli çıkan, Tatar matbuatının önde gelen gazetelerinden “Vakit”ti. “Vakit”, “Tan Yıldızı” tarafından “liberal-burjuva” olarak isimlendirilen Orsk’lu altın madencileri Zakir ve Şakir Remiev tarafından çıkarılmaktaydı ki bu durum, “Vakit”e yöneltilen eleştirilerin de kaynağını oluşturuordu. “Tan Yıldızı”, “Vakit” hakkında şöyle yazıyordu: “*Yaş Tatar matbuatına ispiyonluk, pravakatörlük ismini en evvel Vakıtciler aldılar...*”³⁹ “Tan Yıldızı”nın bu yorumu, “Vakit”in Tatar zenginlerinden Zakir ve Şakir Remiev kardeşler tarafından çıkarılmasıyla bağlantılı olmalıydı. Çünkü onlara göre adı geçen kardeşler burjuva sınıfına mensuptular. Onların ilişkide oldukları siyasi guruplar da bu anlamda burjuva çizgisine yakındı ve “Tan Yıldızı” çevresi ile aynı noktada buluşma söz konusu değildi. Dolayısıyla, milliyetçi-muhafazakâr şeklinde tanımlanabilecek “Vakit” Gazetesi ve yazarlarının bir bölümünün Çarlık yetkilileri ile olan teması, “Tan Yıldızı” tarafından muhtemelen ispiyonculuk şeklinde tanımlanıyordu. Benzer şekilde “Ülfet” gazetesi ile de problemler yaşanmıştır. “Ülfet”in 40. sayısında “*Talebe ve Şakirtlere Birkaç Söz*” başlıklı makalede sosyalistlere yapılan hücum ve onların dinsizlikle suçlanması “Tan Yıldızı” çevresini oldukça rahatsız etmiştir. “Ülfet”te yer alan söz konusu makalede; Tatar öğrencileri arasında mevcut iki siyasi yönelişten

³³ Kanlıdere, *Sosyalizmden Türkçülüğe Kazanlı Ayaz İshakî*, s. 26.

³⁴ Kinavun, “Andan Bundan”, *Tan Yıldızı*, S. 2, 22 May (Mayıs) 1906, s. 3.

³⁵ Çingiz, “Tercüman” ve “Vakit” Gazitelerine Cevap”, *Tan Yıldızı*, S. 24, 3 Avgust (Ağustos) 1906, s. 1, 2.

³⁶ Kinavun, *agm*, s. 2.

³⁷ Usal, “Biz Kimlerni Sevgebiz Bizni Kimler Sevge?”, *Tan Yıldızı*, S. 11, 23 İyun (Haziran) 1906, s. 2.

³⁸ “Tatar Gazeteleri”, *Tan Yıldızı*, S. 12, 27 İyun (Haziran) 1906, s. 4.

³⁹ “Kazan 19 İyun”, *Tan Yıldızı*, S. 10, 19 İyun (Haziran) 1906, s. 1.

bahsedilerek, öğrenciler için sol görüşlerin zararlı olduğuna vurgu yapılmıştır. “Ülfet”in yazdığına göre bu çevrede bulunanların İslâm konusundaki hassasiyetleri oldukça zayıftı. Ayrıca kendilerini sol fraksiyonda gören bu öğrencilerin, sosyalizm konusunda ilmi bir temelleri de yoktu, çoğunluğa uyan ve kendilerini hürriyet kahramanı sanan kişilerdi.⁴⁰ “Ülfet”in yazdıklarına karşı “Tan Yıldızı” tarafından verilen cevapta; dinsizlik ile ilgili suçlamalar kabul edilmemiş, İslâm’a zarar vermedikleri, din üzerinden geçinmedikleri ve cahil halkı kandırmadıkları için bu suçlamalara maruz kaldıkları belirtilmiştir.⁴¹ Böylece gazete, “Ülfet” çevresini yani Abdürreşid İbrahim ve Musa Carullah gibi isimleri din üzerinden fayda sağlayanlar kategorisine dâhil ediyordu. “Tan Yıldızı” için “Tercüman”, “Vakit”, “Kazan Muhbiri”, “Ülfet”... veya diğerlerinin birbirinden hiçbir farkı yoktu. Hepsisi de burjuva menfaati için çalışan yayın organlarıydılar. Bu nedenle onların tamamı için genel bir yorumları vardı ki o da şöyleydi: “*Hazırda bizim Tatar gazetelerine umumi bir isim verecek olsak hepsine “Tarilkacılar”⁴² demek yerinde olur. Tarilkacı demek bizim Tatarlar arasında parası için ya da ileride bir kişiden az çok fayda ümit ederek onun için iş yapıp, ona uygun söz söyleyen, kendisine zarar gelir, menfaati biter diye korkup zenginlere, mollalara ya da bunlar gibi ulu dereceli adamların her vakit keyiflerine uygun surette muamele de bulunan, iş gören kişilere diyorlar.*”⁴³

Gazetenin bir diğer tepki gösterdiği alan ise Ceditçilerin eğitim alanlarındaki faaliyetleri ile ilgiliydi. “Tan Yıldızı” çevresine göre Usul-i Ceditçilerin çalışmaları yeterli seviyede değildi. Bazı çalışmaları önemli olsa da tamamı için bir yetkinlik söz konusu değildi. Bu anlamda “Tançılar”a göre Alimcan Barudi, Kayyum Nasırı gibi isimlerin çalışmalarını gelişme alameti olarak görmek mümkün değildi. Ya da sadece mektep ve medreseler üzerinde yapılan ıslah faaliyetlerini tek başına yenileşme çabası olarak değerlendirmek oldukça zordu. Bir diğer yandan Tançılar’a göre Ceditçiler, Avrupa’nın arkasından gitmek yerine Avrupa karşısına İslâm’ı koyarak din birliği üzerine odaklanıyorlardı. Bütün bunlarla birlikte özellikle son dönemde Ceditçi aydınların gerçekleştirmiş olduğu çalışmalar göz ardı edilmiyor ve hakları teslim ediliyordu. Çıkarılan pek çok risale, ilmi ve edebi eserler Ceditçilerin ürünüydü. Yine cemiyet-i hayriyeler, yeni açılan mektepler ve eski mekteplerin ıslah edilmesi gibi konularda Ceditçiler büyük başarı göstermişlerdi. Fakat “Tançılar”ın zihinlerinde yatan aydın profili Ceditçilerden çok farklıydı. Hatta bu anlamda bir küçümseme dahi söz konusuydu. Ceditçilerin İdil-Ural ve Asya geleneksel medreselerinde veya İstanbul mekteplerinde almış oldukları eğitimler yetersiz olarak görülüyor, biraz da kinayeli olarak onlar “şerefli zatlar” şeklinde isimlendiriliyorlardı. Aslında bu tanım ile “Tançılar”, kendilerini Ceditçilerden ayırarak onların zamanlarının geçtiğini vurguluyor ve bunun tam karşısında kendilerini modern zamanın bir ürünü olarak görüyorlardı. “Tan Yıldızı” eleştirisini bir kat daha artırarak bir bakıma Ceditçileri yenileşme hareketinin dışarısında bırakarak şöyle yazıyordu: “*Bu gibi şerefli zatlardan Avrupa’da bulunan kültüre ve maarife nasıl bir fayda geleceği, Avrupa kültüründen haberdar olan her adama malumdur. Bu gibi efendilerin içtihatlarından ne Avrupa kültürüne ne de Tatarların terakkisine bir fayda gelecek değil. Usul-i Ceditçiler arasında Rusya’da ve başka memleketlerin âli mekteplerinde okuyup çıkan bir adam da yok...*”⁴⁴

Sonuç olarak Tan Yıldızı yazarlarına göre Ceditçiler her ne kadar yenileşme yolunda birtakım faaliyetler içerisine girmiş olsalar da yapılanlar bir toplumu modern çağa ulaştıracak kadar yeterli değildi. Çünkü Ceditçiler, çoğu zaman dinî konular etrafında yazıyorlar, Avrupa’yı da yakından takip edemiyorlardı. Ayrıca Ceditçilerin belirli bir ihtisas alanları da yoktu. Hemen hemen her konuda fikir beyan edip kalem oynatabiliyorlardı. Hatta bu anlamda yapılan eleştiri oldukça ilginçti. “Tan Yıldızı” yazarına göre Ceditçi bir aydın gece namazla ilgili kitaplar yazarken sabah gazete muharrirliği yapmaktaydı.⁴⁵ “Tan Yıldızı” çevresinin Ceditçi aydınlara yönelik bu değerlendirmeleri üzerinde biraz durulması gerekmektedir. Zira eleştirilen noktayı Ceditçi aydınların çok yönlülüğü ile açıklamak daha doğru olacaktır. Her ne kadar “Tan Yıldızı”, Ceditçi aydınların farklı alanlardaki faaliyetlerini olumsuzluk ya da bir eksiklik olarak değerlendirse de bu durum zamanın şartları ve Ceditçi kadronun nicelik yönünden zayıflığı ile ilgilidir. Nitekim hem modernleşmenin gerekleri doğrultusunda çalışmak hem de modernleşmeyi bizzat yönetmek az sayıdaki Tatar aydınlarını farklı alanlarda faaliyetlerde bulunmaya itmiş, adeta bu bakımdan onları zorunlu kılmıştır. O yüzden dikkat edilirse, aydınların pek çoğunun birden fazla alanda çalıştığı, yenileşme hareketlerine katkı sunduğu görülmektedir. Örneğin Musa Carullah Bigiyev; kendisi bir din âlimi olmasının yanında döneminde yakından takip edilen bir muharrirdi. Aynı zamanda siyasi konularda da kalem oynatmaktaydı. Benzer şekilde İsmail Gaspıralı, Fatih Kerimî ve Rızaeddin Fahreddin gibi isimlerde de bu durum görülmekteydi. “Tan Yıldızı” çevresi bu çok yönlü olma durumunu farklı şekilde değerlendirse de aynı durumun kendileri için de geçerli olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Nitekim bunun en güzel örneklerden birisini gazetenin sert kalemlerinden Ayaz İshakî oluşturmaktadır. İshakî, “Tan Yıldızı”nda politik yazılar yazan bir muharrir olmasının yanında Tatar toplumunun

⁴⁰ “Talebe ve Şakirdlere Birkaç Söz”, *Ülfet*, S. 40, 20 Sentyabr (Eylül) 1906, s. 2, 3.

⁴¹ Kazan Şakirdi, “Şakirdlerden Ülfetge Cevab”, *Tan Yıldızı*, S. 51, 7 Oktyabr (Ekim) 1906, s. 4.

⁴² Tarilka (Tarelka)-Тарелка (Rusça): “Tabak”, *Tan Yıldızı* gazetesi, Tatar matbuatını bu şekilde adlandırırken, onların menfaatleri karşılığında burjuvanın-dincilerin ve milliyetçilerin istekleri doğrultusunda hareket ettiklerini ifade etmektedir.

⁴³ Taşlavçı, “Tatar Gazeteleri”, *Tan Yıldızı*, S. 6, 5 İyun (Haziran) 1906, s. 2.

⁴⁴ Usal, “Tatarlar Terakki İte İ”, *Tan Yıldızı*, S. 53, 12 Oktyabr (Ekim) 1906, s. 2.

⁴⁵ Usal, *agm*, s. 2.

yanlış geleneklerini eleştirdiği hikâyeleri ile de edebî alanda eserler vermekteydi. Dolayısıyla eleştirilen durum, dönemin aydınlarının genel özelliklerindendi. Bu, eksiklikten ziyade daha çok bir zenginlik olarak değerlendirilmeye tabi tutulmalıdır.

“Tan Yıldızı” Gazetesi’nin Ceditçilere yönelik bir diğer muhalif çıkışı da “Duma Faaliyetleri” üzerinden geldi. Bilindiği üzere 1905 Rus Devrimi ile birlikte Çar tarafından ilan edilen 17 Ekim Manifestosu, Devlet Duma’nın açılmasını da beraberinde getirmişti. Bu durum Ruslar ile birlikte aynı çatı altında yaşayan ve onlarla eşit olma taleplerini dile getiren gayri Rusları dolayısıyla da Tatarları memnun eden önemli bir gelişmeydi. Diğer yandan yeni politik dönemin Ceditçi aydınlar üzerinde büyük bir tesiri oldu. Şimdiye kadar, yaklaşık yarım yüzyıldır dinî ve millî konular üzerinde mesai harcayan, mektep-medrese ıslahını toplumlarının en büyük problemlerinden biri olarak kabul eden Ceditçiler, bir anda mensup oldukları toplumun temsilcisi olarak siyasî alanda görünmeye başladılar. Bir gün öncesinin medrese hocaları, gazete muharrirleri ya da köy imamları, artık Duma kürsülerinde milletlerinin ihtiyaçlarını karşılamanın ve onları idareye kabul ettirmenin kaygısına düştü.

Ceditçi aydınların politik sahadaki faaliyetleri, yukarıda verilenlerden farklı olmayacak şekilde “Tan Yıldızı” çevresince hiç de olumlu değerlendirilmedi. “Tançılar”, hemen hemen her alanda olduğu gibi siyasî platformda da sınıf mücadelesi üzerinden eleştirilerine devam ettiler. Örneğin Ayaz İshakî bir makalesinde; Birinci Duma’da yer alan Müslüman vekilleri iş yapmamakla suçluyor ve bununla da kalmayarak onları Duma’da bulunun işçi grubu ile birlikte hareket etmeye davet ediyordu. Ayrıca Müslüman vekillerden, işçi sınıfının hakları için gerekli çalışmayı yapmalarını ve eşit vatandaşlık statüsünde gayret gösterilmesini talep ediyordu.⁴⁶ Birinci Duma’da yer alan Ceditçi isimlerden Zakir Remiyev, “Tançılar” eleştirilerine uğrayan isimlerin başında gelmekteydi. Remiyev, milletvekili olmasının yanında edebiyata düşkün, modernleşme hareketini destekleyen önde gelen Tatar zenginlerindendi. “Tan Yıldızı” Gazetesi, takip ettiği ideolojik çizgi üzerinden yaptığı eleştiride, Zakir Remiyev’in işçiler meselesinde, onlarla beraber olmak yerine sağ fraksiyonlarla birlikte hareket edeceğini ön görmekteydi. Çünkü Tan çevresi için Zakir Remiyev, liberal kanatta yer almaktaydı.⁴⁷ Yine Birinci Duma’nın kapatılmasından birkaç gün önce Zakir Remiyev’in mecliste olması gerekirken Orenburg’a dönmesi “Tan Yıldızı”nın gözünden kaçmamış ve böyle önemli zamanlarda Duma’da bulunmaması tepkilere neden olmuştu. Gazeteye göre Remiyev, bu davranışı ile işçi ve köylü sınıfını düşünmediğini, kendi keyfine göre hareket ettiğini ortaya koymuştu. “Tan Yıldızı”, Remiyev üzerine eleştirisini bir kat daha artırarak onun “*sözde millet hadimleri*” arasında yer aldığını, işçi ve köylülere “*bir akçelik*” faydasının dokunmadığını ifade ediyordu.⁴⁸ Bahse konu olan gazetenin Duma’da bulunan Müslüman vekillere ki bunların içerisinde yer alan Ceditçi aydınlaraya yönelik genel bakışı için denilebilir ki; Müslüman vekiller veya “Müslüman İttifakı” ya da partisi şeklinde adlandırılan bu politik oluşum, sadece kendi menfaatlerini düşünmekte, “Din ve milliyetçilik” üzerinden fayda devşirerek işçi sınıfını dikkate almamaktaydı.⁴⁹

SONUÇ

“Tan Yıldızı” Gazetesi ve çevresinin, sosyalizm anlayışının şekillendirdiği bir yönetim kurma düşüncesi içerisinde oldukları anlaşılmaktadır. Aslında “Tançılar”ın bu çıkışları ve sosyalizm fikrinden etkilenişleri 1905 Devrimi öncesi ve sonrasındaki Çarlık Rusya’da oldukça makul olarak karşılanırsa da onların bu yönelişleri ile millettaşları içerisinde radikalleştikleri veya en azından onlara aykırı göründükleri söylenebilir.

Ceditçilerin Rusya Müslümanlarını bir çatı altında toplama istekleri, Tançılar’ın buna karşı duruşları ve bunu yaparken sınıfsal farklılıkları vurgulamaları, iki taraf arasında yaşanan problemin temel nedeni gibi görünmektedir. Bu çizgide Ceditçi aydınların millî ve dinî değerler üzerinden propaganda yapması, İdil-Ural boylarında yaşayan Müslümanlar ile Ruslar veya daha doğrusu idarenin Müslümanlara yönelik yaklaşımı ile ilgili olsa gerekir. Uzun yıllar Çarlık yönetimi tarafından Müslümanlara yönelik devam ettirilen Ruslaştırma ve Hristiyanlaştırma politikaları, Müslüman toplumun kendini korumak için din ve (sonrasında) milliyet silahına sarılmasına neden olmuştur. Bu nedenle Ceditçiler, toplumun bu hassasiyetini göz önüne alarak Rusya Müslümanlarını birleştirme çabalarında bu iki önemli unsuru göz önünde bulundurmışlardır. Fakat “Tançılar”a göre sosyalizm ilkeleri etrafında kurulacak yeni bir yönetimde her alanda ayrımcılığın son bulacağı ve eşitliğin sağlanacağı kesin olduğu için artık Rusya Müslümanlarının Hristiyanlaşma ve Ruslaşma korkularına gerek yoktu ve dolayısıyla bahsedilen “din ve milliyet” unsurları aslında Ceditçilerin de içerisinde oldukları veya onlar tarafından desteklenen “burjuva”nın propaganda ve menfaat aracından başka bir şey değildi.

Bir başka açıdan yorumlamak gerekirse; her ne kadar bu çalışmada Ceditçiler ve “Tançılar” arasındaki anlaşmazlıklardan bahsedilse de Ceditçilik bir bütün olarak düşünüldüğü takdirde, aslında “Tançılar” tarafından sergilenen bu tutum, Ceditçi düşüncenin farklı bir ayağı şeklinde de yorumlanabilir. Nitekim bir yenileşme

⁴⁶ Çingiz, “Gasudarstvennyy Duma’nın Tatar Çilenlerine Açık Hat”, *Tan Yıldızı*, S.2, 22 Mayıs (Mayıs) 1906, s. 1.

⁴⁷ “Kazan 23 İyun”, *Tan Yıldızı*, S. 1, 18 Mayıs (Mayıs) 1906, s. 1.

⁴⁸ “Biznin Tatar Deputatları Nişliler İken?”, *Tan Yıldızı*, S.16, 13 İyul (Temmuz) 1906, s. 1.

⁴⁹ Biznin Tatar Deputatları Nişliler İken?”, s. 1.

“TAN YILDIZI” GAZETESİ’NDE CEDİTÇİ AYDINLARA YÖNELİK MUHALEFET (1906)

çabası olarak Ceditçilik, “Tan Yıldızı” çevresinin modern zamana ulaşma düşüncesini ve faaliyetlerini, her ne kadar farklı bir ideolojik yoldan da olsa kapsamaktadır.

KAYNAKÇA

- “Biznin Mezhep, Biznin Meslek”, *Tan Yıldızı*, S. 28, 26 Avgust (Ağustos) 1906, s. 2-3.
- “Biznin Partiya”, *Tan Yıldızı*, S. 5, 1 İyun (Haziran) 1906, s. 1-2.
- “Biznin Tatar Deputatları Nişliler İken?”, *Tan Yıldızı*, S. 16, 13 İyul (Temmuz) 1906, s. 1.
- “Hemen Anlamiler”, *Tan Yıldızı*, S. 13, 30 İyun (Haziran) 1906, s. 2-3.
- “Kazan 18. May”, *Tan Yıldızı*, S. 1, 18 May (Mayıs) 1906, s. 1.
- “Kazan 19 İyun”, *Tan Yıldızı*, S. 10, 19 İyun (Haziran) 1906, s. 1-2.
- “Kazan 23 İyun”, *Tan Yıldızı*, S. 11, 23 İyun (Haziran) 1906, s. 1.
- “Kazan 4 Oktiyabr”, *Tan Yıldızı*, S. 49, 4 Oktiyabr (Ekim) 1906, s. 1-2.
- “Mekerce Haberleri”, *Tan Yıldızı*, S. 31, 19 Avgust (Ağustos) 1906, s. 4.
- “Müslüman İttifakı”na Biznin Karaşımız”, *Tan Yıldızı*, S. 36, 31 Avgust (Ağustos) 1906, s. 2.
- “Rusya Müslümanları İttifakı”, *Tan Yıldızı*, S. 3, 26 May (Mayıs) 1906, s. 1.
- “Talebe ve Şakirdlere Birkaç Söz”, *Ülfet*, S. 40, 20 Sentyabr (Eylül) 1906, s. 2-3.
- “Tatar Gazeteleri”, *Tan Yıldızı*, S. 1, 18 May (Mayıs) 1906, s. 2-3.
- “Tatar Gazeteleri”, *Tan Yıldızı*, S. 12, 27 İyun (Haziran) 1906, s. 4.
- AHTYAMOVA, Alsu, “Natsionalnaya Pressa i Knigoizdanie”, *İstoriya Tatar, İnstitut İstorii İm. Ş. Mardjani*, Tom VII, Kazan 2013, s. 158-163.
- ALP, Alper, *Kazan Tatarları’nın Siyasî Konum ve Yönelişleri (1905-1916)*, Gazi Üniversitesi SBE Tarih Anabilim Dalı Yakınçağ Bilim Dalı (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara 2010.
- ARŞARUNİ, A., Gabidullin, H., *Oçerki Panislamizma i Pantyurkizma v Rossii*, İzdatelstvo Bezbojnik, (yer bilgisi eksik) 1990.
- BENNİGSEN, A., Quelquejay, Lemercier C., *Step’de Ezan Sesleri*, çev. Nezih Uzel, İrfan Yayınevi, İstanbul 1997.
- BİGİYEYEF, Musa, *Rusya Müslümanları İttifakı’nın Programı*, Tipografiya K. S. Antakolskogo, Peterburg 1906.
- BİGİYEYEF, Musa, *Umum Rusya Müslümanlarının 3. Resmi Nedveleri*, Bratya Karimovi, Kazan 1906.
- CARULLAH, Musa, *Islahat Esasları*, Tipografiya M. A. Maksutova, Petrograd 1915.
- ÇALIŞKAN, Ülkü, *Rusya İmparatorluğu’nda Anayasal Demokrat Partisi’nin Milliyetler Politikası (Kadet Partisi 1905-1917)*, Kriter Yayınları, İstanbul 2019.
- ÇİNGİZ, “Gasudarstvennyy Duma’nın Tatar Çilenlerine Açık Hat”, *Tan Yıldızı*, S. 2, 22 May (Mayıs) 1906, s. 1.
- ÇİNGİZ, “Müslüman İttifakı Nişlerge Kirek”, *Tan Yıldızı*, S. 32, 22 Avgust (Ağustos) 1906, s. 2.
- ÇİNGİZ, “Müslüman İttifakı”, *Tan Yıldızı*, S. 29, 15 Avgust (Ağustos) 1906, s. 2-3.
- ÇİNGİZ, “Tercüman” ve “Vakit” Gazitelerine Cevap”, *Tan Yıldızı*, S. 24, 3 Avgust (Ağustos) 1906, s. 1-2.
- DEVLET, Nadir, *Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi (1905-1917)*, 3. Baskı, TTK Ankara 2014.
- EVTUHOV, Catherine, Stites, Richard, *1800’den İtibaren Rusya Tarihi: Halklar, Efsaneler, Olaylar, Güçler*, çev. Ahmet Cevdet Aşkın, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2018.
- GAYAZ, İshakıy *Tarihi-Dokumental Jientik*, haz. Rehimov, S., Möhemmetşin, Z., Zahidullin, A., Jien Neşriyatı, Kazan 2011.
- HABİBRAHMANOVA, Alsu, *Deyatelnost Politiceskih Partii v Kazani v Godı Pervoy Rossiiskoy Revolytsii*, İnstitut İstorii im. Mardjani, Kazan 2006.

- HABLEMİTOĞLU, Necip, *Çarlık Rusyası'nda Türk Kongreleri (1905-1917)*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1997.
- İbrahim, “Müslüman Halkının Nijni Şehrindeği İttifakçıları Hakkında Bir Söz”, *Tan Yıldızı*, S. 43, 1906, s. 2.
- KANLIDERE, Ahmet, *Reform With in Islam: Tajdidand Jadid Movement among the Kazan Tatars (1809-1917) Conciliationor Conflict*, Eren Yayıncılık, İstanbul 1997.
- KANLIDERE, Ahmet, *Sosyalizmden Türkçülüğe Kazanlı Ayaz İshakî*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2019.
- KAZAN, Şakirdi, “Şakirdlerden Ülfetge Cevab”, *Tan Yıldızı*, S. 51, 7 Oktyabr (Ekim) 1906, s. 3-4.
- KİNAVUN, “Andan Bundan”, *Tan Yıldızı*, S. 2, 22 May (Mayıs) 1906, s. 3.
- KOÇ, Elif, “Çarlık Dönemi Azerbaycan Matbuatı Üzerine Bir İnceleme”, *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, S. 60, Haziran 2018, s. 181-196.
- KURAT, Akdes Nimet, *Rusya Tarihi: Başlangıçtan 1917'ye Kadar*, TTK, Ankara 2014.
- LAZZERİNİ, Edward James, *Ismail Bey Gaspirinskiand Müslim Modernism in Russia 1876-1914*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Washington University 1973.
- MARAŞ, İbrahim, *Türk Dünyasında Dinî Yenileşme (1850-1917)*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2002.
- MİHAYLOVA, S. M., *Formirovaniye i Razvitiye Prosvetitelstvo Sredi Tatar Povoljya 1800-1861*, İzdatelstvo Kazanskovo Universiteta, Kazan 1972.
- REMİYEV, İ., *Vakıtlı Tatar Matbuatı 1905-1925*, (yer bilgisi eksik) 1926.
- RİANSANOVSKY, Nicholas V., Steinberg, Mark D., *Rusya Tarihi*, çev. Figen Dereli, İnkılap, İstanbul 2016.
- RORLİCH, Azade Ayşe, *Volga Tatarları*, çev. Mehmet Süreyya Er, İletişim Yayınları, İstanbul 2000.
- ROSS, Danielle, *Tatar İmparatorluğu: Kazan Tatarları ve Çarlık Rusya'sının Oluşumu*, çev. Kadri Mustafa Orağlı, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2020.
- TAŞLAVÇI, “Tatar Gazeteleri”, *Tan Yıldızı*, S. 6, 5 İyun (Haziran) 1906, s. 2.
- Tatarskaya Periodičeskaya Peçat Naçala XX Veka (Bibliografiçeskii Ukazatel)*, haz. Gaynanov, R. R., Mardanov, R. F., Şakurov, F. N., İzdatelstvo Milli Kitap, Kazan 2000.
- TAYMAS, Abdullah Battal, *Kazan Türkleri*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1966.
- TÜRKYILMAZ, Selçuk, “Şark-i Rus Gazetesi'nin İzahlı Makaleler Bibliyografyası”, *Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, S. 18, Haziran 2010, s. 123-254.
- USAL, “Biz Kimlerni Sevgebiz Bizni Kimler Sevge?”, *Tan Yıldızı*, S. 11, 23 İyun (Haziran) 1906, s. 2.
- USAL, “Tatarlar Terakki İte II”, *Tan Yıldızı*, S. 53, 12 Oktyabr (Ekim) 1906, s. 2.
- YEŞİLOT, Okan, *Hasan Melikzade Zerdabi ve İkinci Gazetesi*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2012.

